

İbn Fâris'in el-İtbâ' ve'l-Muzâvece Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde İkilemeler

Reduplications in Arabic Language in the Context of Ibn Fâris's Work Named al-İtbâ' va'l-Muzâvaca

Fatih Yavaş

Öğretim Görevlisi Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Lecturer PhD, Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşođlu Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric

Konya / Türkiye

fatihslow@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-1298-4532>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1359250

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 12/09/2023

Accepted / Kabul Tarihi: 14/12/2023

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2023

Cite as / Atıf: Yavaş, Fatih "İbn Fâris'in el-İtbâ' ve'l-Muzâvece Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde İkilemeler". *Marife* 23/2 (2023) 573-592. <https://doi.org/10.33420/marife.1359250>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

İbn Fâris'in el-İtbâ' ve'l-Muzâvece Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde İkillemeler

Özet

İnsanın arzu ve temennilerini, maksat ve emellerini, fikir ve hayallerini ifade etme aracı olarak kullandığı dilin tarihi, insanlığın tarihi kadar eskidir. Şüphesiz insanlık tarihinin en eski dillerinden biri de Arapçadır. En büyük işlevi iletişim aracı olmak dışında Arapçanın diğer dillerde olduğu gibi bir bilim olarak alt disiplinleri ve dalları bulunmaktadır. İslam dininin gelmesiyle birlikte kutsal bir kitabın dili olma hüviyetini de kazanan Arapçaya ve ona bağlı gelişen ilimlere alimler yoğun bir ilgi göstermişlerdir. Bu âlimler arasında Arapçanın daha çok lügat bilimleri alanında çalışmalar yaparak ün salan İbn Fâris de bulunmaktadır. Kûfe dil ekolüne intisabıyla bilinen İbn Fâris kaleme aldığı iki önemli sözlüğün yanı sıra fıkhu'l-luga, nahiv, sarf, şiir, edebiyat ve belagat alanlarında muhtelif eserler telif etmiştir.

Arap diliyle iştigal eden âlimlerin dikkatini çeken ve üzerine çeşitli eserler kaleme alınan konulardan bir tanesi, Arap dilindeki ikilemeler olarak kabul edilebilecek itbâ' ve muzâvece konularıdır. Âlimlerin söz konusu kavramları ayrı ayrı tanımlama ve tarif etme girişimleri bulunsa da bu kavramlar arasında net çizgiler belirleyebildikleri söylenemez. Ancak onlar konuya dair kaleme aldıkları eserlerinde, söz konusu kavramlar arasındaki benzeşen ve ayrışan noktaları göstermek ve örneklerle konuyu pekiştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Yine onlar itbâ' ve muzâvece kavramları üzerine konuşurken her birinin iki tarafını teşkil eden tâbî ve metbû terimlerinden yararlanmışlardır. Bu yüzden hem itbâ' hem de muzâvece kavramları hakkında beyan ettikleri görüşler bu iki taraf (tâbî ve metbû) etrafında şekillenmiştir. Ayrıca kavramların mahiyetleri üzerindeki ihtilaf ve tartışmalara rağmen alimlerin kahir ekseriyetinin bu üslupların kelama tekit ve vurgu katma yönüne dikkat çektiği de gözlemlenmektedir.

Arap kelamına insicam ve kuvvet katması hasebiyle büyük bir önemi haiz olan itbâ' ve muzâvece kavramları üzerine müstakil birçok eser kaleme alınmıştır. Arap dilinde önemli gelişmelere tanıklık eden IV/X. yüzyılın büyük aktörlerinden olan İbn Fâris, bu kavramların dildeki önemini fark edip müstakil bir eser telif eden âlimlerden biridir. Onun bu eseri, manayı pekiştirmek ve ifadeye insicam kazandırmak için aynı revî ve vezindeki iki kelimenin kullanılması suretiyle oluşturulmuş terkiplerin alfabetik olarak sıralanmasından ibarettir. Yani eser bu yönüyle bir ikilemeler lügati işlevi görmekte ve İbn Fâris'in muhtelif eserlerle Arap sözlükçülüğü alanında nasıl bir çığır açtığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu eserde itbâ' ve muzâvece kapsamına giren yapılar, sade ve bağlamından kopuk bir şekilde serdedilmek yerine, içerisinde geçtiği hadis-i şerifler, meseller, deyimler, deyişler, şiirler ve nesirler gibi şevahitle birlikte aktarılmıştır. Bu da söz konusu eseri zenginleştiren unsurlardan biri olmuştur.

Bu çalışmada itbâ' ve muzâvece kavramlarına geçmeden önce İbn Fâris'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerinden söz edilmiştir. Bu bağlamda İbn Fâris'in çok yönlü ve velut kişiliği özlü bir şekilde aktarılmaya çalışılmış ve en önemli eserlerinin bir seçkisi verilmiştir. Ardından çalışmanın temelini oluşturan itbâ' ve muzâvecenin kavramsal çerçevesi çizilmiş ve bu husustaki ihtilaflara temas edilmiştir. Çalışmanın devam eden kısmında bu alanda kaleme alınan müstakil eserlere değinildikten sonra İbn Fâris'in konuyla ilgili eserinin tanıtımına geçilmiş ve tahkikleriyle ilgili bazı önemli bilgiler zikredilmiştir. Ayrıca bu çalışmada esas alınan baskının muhakkikinin tahkik sürecinde dikkate aldığı bazı hususlar ve takip ettiği yöntemler özellikle açıklanmıştır. Çalışmanın son kısmında ise İbn Fâris'in söz konusu eseri içerisinde zikrettiği itbâ' ve muzâvece örneklerinin başlıcaları seçilerek okuyucuya sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, İbn Fâris, İtbâ', Muzâvece, İkilleme.

Reduplications in Arabic Language in the Context of Ibn Fâris's Work Named al-İtbâ' va'l-Muzâvaca

Summary

The history of the language used by humans as a means of expressing their desires and wishes, goals and aspirations, ideas and dreams is as old and ancient as the history of humanity. Undoubtedly, one of the oldest languages in human history is Arabic. Apart from its biggest function being a means of communication, Arabic has sub-disciplines and branches as a science, just like other languages. With the advent of Islam, scholars showed great interest in Arabic, which gained the status of being the language of a sacred book, and in the sciences developed related to it. Among these scholars is Ibn

Fâris, who became famous by working mostly in the field of Arabic lexicography. Ibn Fâris, known for his belonging to the Kufa language school, wrote two important dictionaries as well as various works in the fields of fiqh al-lughâ, syntax, grammar, poetry, literature and rhetoric.

One of the topics that attracted the attention of scholars dealing with the Arabic language and on which various works were written is the subjects of itbâ' and muzâvaca, which can be considered as reduplications in the Arabic language. Although scholars have attempted to define and describe the concepts separately, it cannot be said that they have been able to determine clear lines between these concepts. However, in their works on the subject, they tried to show the similarities and differences between the concepts and to reinforce the subject with examples. In addition, while talking about the concepts of itbâ' and muzâvaca, they used the terms tâbi' and matbû', which constitute the two sides of each. That's why their opinions about the concepts of itbâ' and muzâvaca are shaped around these two sides (tâbi' and matbû'). It is also observed that, despite the disagreements and discussions on the nature of the concepts, the majority of scholars draw attention to the aspect of these styles adding confirmation and emphasis to the statement.

Many independent works have been written on the concepts of itbâ' and muzâvaca, which are of great importance because they add coherence and strength to Arabic language. Ibn Fâris, one of the great actors who lived in the IV/X century which witnessed important developments in the Arabic language, is one of the scholars who discovered the importance of these concepts in the language and wrote an independent work. This work of his consists of alphabetically listing the compositions created by using two words in the same rhyme and meter to reinforce the meaning and give coherence to the expression. In other words, the work functions as a dictionary of reduplications and reveals how Ibn Fâris broke new ground in the field of Arabic lexicography with various works. In this work, the structures within the scope of itbâ' and muzâvaca are conveyed together with the hadiths, sawahid, proverbs, idioms, sayings, poems and proses in which they are mentioned, instead of being presented in a simple and disconnected manner. This was one of the elements that enriched this work.

In this study, before moving on to the concepts of itbâ' and muzâvaca, Ibn Fâris's life, scientific personality and works are mentioned. In this context, Ibn Fâris's versatile and powerful personality has been tried to be conveyed concisely and a selection of his most important works has been given. Then, the conceptual framework of itbâ' and muzâvaca which forms the basis of the study, was drawn and the disputes on this issue were touched upon. In the following part of the study, after mentioning the independent works written in this field, Ibn Fâris's work on the subject is introduced and some important information about its tahkîk is mentioned. In addition, some of the issues taken into consideration by the muhakkik of the print based on this study and the methods he followed during the tahkîk process are specifically explained. In the last part of the study, the main examples of itbâ' and muzâvaca, mentioned by Ibn Fâris in his work are selected and presented to the reader.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ibn Fâris, Itbâ', Muzâvaca, Reduplication.

Giriş

İfadede vurgu ve pekiştirme amacıyla kullanılan ikilemeler dilde önemli bir konuma sahiptir. Aynı ya da farklı iki kelimenin artarda gelmesi suretiyle oluşan bu yapılar dilden dile farklılık göstermektedir. Arapçada da bulunan bu dilsel yapılar, niteliklerinin ve çeşitlerinin tespit edilmesi amacıyla birçok âlimin çalışmasına konu olmuştur. İkilemeler Arap dili terminolojisinde itbâ' ve muzâvece kavramlarıyla karşılık bulmaktadır. Bu yüzden âlimler bu iki kavram etrafında muhtelif eserler telif etmişlerdir. Bu kavramları diğer bazı dilsel olgularla işleyenler olduğu gibi iki kavramı birlikte ya da ayrı ayrı ele alan müstakil çalışmalar yapanlar da olmuştur.

Arap literatürü tarandığında, kendisinden önce Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351-962) tarafından yalnızca itbâ' kavramıyla ilgili olarak kaleme alınan Kitâbu'l-İtbâ' adlı eser sayılmazsa Arap dilindeki ikilemeleri hem itba' hem de muzâvece kavramları doğrultusunda ele alan ilk telif Ahmed b. Fâris'in (ö. 395/1004) *el-İtba' ve'l-muzâvece* adlı eseridir.

Söz konusu önemine binaen ikileme konusunun Arapçadaki kullanımı, kuralları ve uygulama örnekleri üzerinde çalışmada fayda mülâhaza edilmiştir. Dolayısıyla bu konuda telif edilen ilk müstakil eserlerden biri olan mevzubahis eserden hareketle bir çalışma yapılması uygun görülmüştür. Bu sayede büyük dil âlimi İbn Fâris'in konuyla ilgili değerlendirmelerinden yararlanılacak ve çalışma onun eserinde zikrettiği örneklerle zenginleştirilecektir. Ayrıca söz konusu kavramların çerçevesi çizilirken yalnızca İbn Fâris'in görüşlerinden değil birçok dil âliminin konuyla alakalı görüşlerine başvurulacak şekilde çalışma teorik bir sentezle desteklenecektir.

Üç başlıktan oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde İbn Fâris'in hayatı ve eserleri tanıtılacak, ikinci bölümde itbâ' ve muzâvece kavramları işlenecek, üçüncü bölümde ise eserin tanıtımı yapılacak ve konuyla ilgili örnekler aktarılacaktır.

1. İbn Fâris'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

1.1. Hayatı

Tam ismi Ebu'l-Ḥuseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb'tir. Soyunun tam olarak nereye dayandığına dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. O yüzden araştırmacılar onun hangi millete mensup olduğu konusunda tereddüt etmişlerdir. Carl Brockelmann (ö. 1956) onun Farisî olduğu tercihinde bulunarak "İbn Fâris her ne kadar Acem asıllı olsa da Arapçayı sevmiş ve ondaki kavmi-yetçilik kusurlarını gidermek için şevkle çalışmıştır" demiştir.¹ İbn Fâris gerek yaşadığı bölgelere gerekse uzmanlaştığı alanlara nispeten Râzî, Kazvîni, Zehrâvî, Hemedânî, Lugavî ve Malikî gibi pek çok lakapla anılmıştır.²

Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte h. 306 veya 308 yılında Kazvin'e bağlı Zehra bölgesinin Kursuf köyünde doğduğu tahmin edilmektedir. Kaynaklar doğum yeri olarak Kursuf'u belirtmemiş olsa da İbn Fâris bir mecliste otururken uzaktan gelen birine memleketini sorduğunda Kursuf cevabını alınca şu beyti söylemiştir: [Tavîl]

بِلَادِهَا شُدَّتْ عَلَيَّ مَمَائِمِي وَأَوَّلُ أَرْضِ مَسَّ جِلْدِي تُرَابُهَا

Nazar boncuklarının üzerime takıldığı memleket, toprağı tenime dokunan ilk yer.

Tabakat kitaplarının müellifleri de bu bilgiden hareketle onun Kursuf'ta doğmuş olduğuna kanaat getirmişlerdir.³

İlk tahsilini babası Zekeriyâ b. Fâris'ten alan İbn Fâris'in ilme olan düşkünlüğü onu ilim tahsili için uzun ve meşakkatli yolculuklar yapmaktan, diyar diyar dolaşmaktan alıkoyamamıştır. İlmî tedrisatı için ilk yolculuğunu Kazvin'e yapan

¹ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhâlim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1956), 2/265.

² Ebu'l-Hasen Cemâluddîn İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1950), 129.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ* (Beyrut: Muessesetu'l-Maârif, 1999), 2/64.

İbn Fâris, burada Ali b. İbrahim el-Kaţţân'a öğrenci olur ve ondan Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'ayn* adlı eserini okur.⁴ Hadis ilmi tahsili için bir müddet Bağdat ve Musul'da kalan İbn Fâris, hac farızasını eda ettikten sonra Hemedan'a yerleşir ve hayatının büyük bölümünü burada geçirerek çok önemli şahsiyetlere hocalık yapar. Ondan ilim tahsil eden kişilerin başında Bedüzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008) ile Büveyhîler'in veziri olup aynı zamanda ilmî bir şahsiyet olan Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) gibi önemli simalar bulunmaktadır. Hemedan'da şöhreti artınca Büveyhîler'in Rey valisi Fahruddevle Ali ed-Deylemî'nin davetiyle oğlu Mecduddevle Ebû Tâlib'e hocalık yapmak üzere Rey şehrine gitmiş ve orada vefat etmiştir.⁵

Kaynaklar İbn Fâris'in hayatı boyunca geçim sıkıntısı çekmiş olmasına rağmen oldukça cömert bir kişiliğe sahip olduğundan bahsetmektedir. Elbisesini dahi hibe etmekten çekinmeyen son derece eli açık ve fakirlere yardım etmeyi seven bir âlim olan İbn Fâris, ne var ki borçlu ve fakr-u zaruret içinde yaşamaktan kendisini kurtaramamıştır. Nitekim muhtaçlığın kendisinde meydana getirdiği tesirler şiirlerine de yansımış, bu durumu kimi zaman alaycı kimi zaman da kederli ifadelerle şiirlerinde betimlemiştir.⁶ [Tavîl]

نَسِيتُ الَّذِي أَحْسَنَتْهُ عَيْرٌ أَنِّي مَدِينٌ وَمَا فِي جَوْفِ بَيْتِي دِرْهَمٌ

İyilik yaptıklarımı unuttum. Ne var ki sürekli borçluyum ve evimde tek bir dirhem bile yok.

Kaynaklara bakıldığında evliliği veya çocuklarına dair bir bilgiye rastlanılmayan İbn Fâris'in doğum tarihi gibi vefat tarihi de ihtilaflıdır. Bu husustaki en doğru görüş onun h. 395 tarihinde ölmüş olduğudur. Nitekim Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) İbn Fâris'in telif etmiş olduğu *Kitâbu'l-fasih* adlı eserinin üzerinde 391 tarihini gördüğünü, aynı şekilde İbn Fâris'e ait *Mucmelu'l-luga* adlı eserin bir nüshasında onun 395 yılı Safer ayında vefat ettiğine dair bir kayda rastladığını söylemektedir.⁷

1.2. İlmî Kişiliği

Sadece dil üzerinde değil diğer pek çok alanda derin bilgisi ve vukûfiyeti olan İbn Fâris, babası gibi Şâfiî fakihlerinden olup yaşadığı dönemde ehl-i hadis ekolünün imamlarından biriydi. İbn Fâris kendisiyle istişare edenlere yol gösterir, ilim meclislerinde bulunmaktan geri durmayarak fakihlerle münazara eder, münazaraya tutuştuğu bir fakihle veya kelamcıyla baş edemediğinde onları dil alanına çeker ve mağlup ederdi. Fakihleri daima dili iyi öğrenmeye teşvik eder ve lugavî meseleleri onlara izah ederdi. *Futyâ fakihî'l-'Arab* adlı eseri onun bu hususlara değindiği en önemli eserlerinden biridir. Onun, dilin korunması ve önemine dair şu

⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beirut, ts.), 8.

⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2/58.

⁶ İbnü'l-Kiftâ, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 128.

⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2/57.

sözü meşhurdur: “Kimin dil bilgisinde kusuru varsa yanılmış ve yanılmıştır.”⁸

İbn Fâris’in en önemli uğraş alanlarından biri aruz ilmi ve şiirdir. Bu ilimlere olan tutkusu o kadar ileri seviyededir ki bu nedenle o aruz ilmini bütün tabîî ilimlere, felsefe ve matematiğe yeğlemiştir. Nitekim İb Fâris’in bu konuda şöyle dediği nakledilir: “Kim aruz ilminin inceliklerini ve esrarını anlarsa sayılar, noktalar ve çizgilerden oluşan şeylerin hakikatine dair bilgiyi kendine mal etmekle övünenleri bu ilmin terbiye ettiğini anlar.”⁹

Şiire bu kadar tutkun olan İbn Fâris vezin ve kafiye uymak için dilin kurallarının esnetilmesine ise müsamaha göstermeyerek bunu yapan şairler hakkında şöyle der: “Sizi bu şekilde şiir söylemeye kim zorluyor? Elinde kılıcıyla padişah mı? Başkalarına caiz olmayan şey size nasıl caiz oluyor? Kendilerini sözün efendisi sayanların bu yaptıklarını nasıl uygun bulalım?”¹⁰

Zamanının en büyük dil bilimcilerinden biri kabul edilen İbn Fâris, çağdaşı olan kendisi gibi fakih ve muhaddislerin, i’râb konusunda eskilerin gösterdiği titizliği göstermemelerini de eleştirmiş, “biz fakih ve muhaddisleriz i’râb ne biliriz” demelerini kolaycılık olarak nitelemiş ve yaptıkları hatalar yüzünden onları azarlamaktan geri durmamıştır.¹¹

Dile bu kadar önem veren ve bu alanda kıymetli eserler kaleme alan İbn Fâris’in mensubu olduğu dil ekolünden de bahsetmek gerekir. Kadim ulema onun Kûfe dil ekolüne aidiyeti hususunda hemfikirdirler.¹² Modern dönemde de onu Kûfe ekolünün mensubu olarak gösteren çalışmalara rastlanmaktadır. Nitekim İbn Fâris’in sözlük alanında meşhur olan *Mu’cemu mekâyisi’l-luga* adlı eserinin tahkiki yapan Abdusselâm Muhammed b. Harun, İbn Fâris’in hocalarını zikrederken Sa’leb’in (ö. 291/904) ravilerinden Ebu Bekir Ahmed bin Hasan el-Hatib’in, kendisine hocalık yapmasını onun Kûfe ekolünden olmasına delili olarak göstermiştir.¹³

Meşhur bir dil âlimi olmasının yanı sıra bir fakih de olan İbn Fâris’in mezhebî mensubiyetinden bahsetmek de uygun olacaktır. Şâfiî ekolüne mensup bir fakih olarak sürdürdüğü hayatının son zamanlarında Malikî mezhebini benimsediğini söylemiş, kendisine bunun sebebi sorulunca şu cevabı vermiştir:

“Herkesin dilinde makbul, muteber bir imamdan bu Rey şehrinin yoksun olması beni ona karşı hamiyetperverliğe sevk etti. Ona olan intisabımı ikame ettim ki bu beldenin yüceliği tamam olsun. Çünkü Rey şehri zıtlıkları ve çeşitlilikleriyle mezhebî ihtilafların ve karşıt görüşlerin en çok toplandığı yerdir.”¹⁴

⁸ İbnu’l-Kiftî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 129.

⁹ Ebu’l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi’l-luga*, thk. Mustafa Şuveymî (Beyrut: el-Mektebetu’l-Lugaviyyetu’l-Âlemiyye, 1963), 37.

¹⁰ Ebu’l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Zemmu’l-hata’ fi’ş-şi’r*, thk. Ramazan Abduttevvâb (Kahire, 1980), 21.

¹¹ Zekî Mubârek, *en-Nesru’l-fennî fi’l-karnî’r-râbi’* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1934), 2/36.

¹² İbnu’l-Kiftî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuhât*, 129; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât* (Beyrut: Neşretu’l-İslâmiyye, 1981), 7/278; Ebu’l-Fazl Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât fî tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), 352.

¹³ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, 8.

¹⁴ Ebu’l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *Nuzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-udebâ’*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim (Kahire, 1967), 321.

1.3. Eserleri

İbn-i Fâris başta dil alanında olmak üzere fıkıh, tefsir, şiir, siyer vb. alanlarda pek çok eser yazmıştır. Eserlerinin miktarıyla ilgili net bir sayı vermek mümkün değildir. Nitekim Abdusselâm Harun, ona ait kırk beş kitabın ismini verirken Zuheyr Abdulmuhsin es-Sultan onun altmış altı kitabının ismini zikretmiştir. İbn Fâris'in birden fazla eserini tahkik eden Ramazan Abduttevvâb'da ise bu sayı elli altı olarak belirlenmiştir. İbn Fâris'in günümüze ulaşan eserlerinden hareketle onun müellifatını lügat ilimlerine dair eserleri, edebiyata dair eserleri ve diğer ilimlere dair eserleri olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür. Burada onun bütün eserlerinden uzun uzadıya bahsetmek çalışmanın maksadını aşacağından dolayı her başlık altında en önemli eserlerinden söz edilecektir.¹⁵

1.3.1. Lügat İlimlerine Dair Eserleri

- Mu'cemu-Mekâyîsi'l-Luga*: Alfabetik sistemle düzenlenen bu sözlük İbn Fâris'in en önemli eserlerinden biridir. Abdusselâm Muhammed Harun tarafından neşredilmiştir.
- Mucmelu'l-luga* (el-Mucmel fi'l-Luga): Cevherî'nin *es-Sıhah*'ı gibi sadece sahih kelimeleri toplamayı amaçlayan bir sözlüktür. Çeşitli muhakkikler tarafından birçok kez yayınlanmıştır.
- es-Sâhibî fî fikhî'l-luga*: Arap dilinin inceliklerine ve lügatle ilgili farklılıklarına dair fikhü'l-luğa (dilbilim) alanında yazılan ilk eserlerdendir. İbn Fâris "fikhü'l-luğa" tabirini kullanan ilk kişi olarak kabul edilmektedir.
- el-İtbâ' ve'l Muzâvece*: Arapçada pekiştirme amaçlı gelen kelimeleri alfabetik olarak sıralayan sözlük niteliğinde bir eserdir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden bu eserin basımı ve içeriğiyle ilgili detaylı bilgi devam eden bölümlerde gelecektir.
- el-Muzekker ve'l-Muennes*: Mukaddimesinde müenneslik alametleri işlenen ve on bir babında çeşitli kelimelerin müennes ve müzekker durumlarının ele alındığı kitap Ramazan Abduttevvâb tarafından neşredilmiştir.

1.3.2. Edebiyata Dair Eserleri

- Ebyâtu'l-İstîşhâd*: Çeşitli konularda şevahit (örnek beyitleri) içeren risale Abdusselam Harun tarafından Kahire'de neşredilmiştir.
- Zemmu'l-hata' fi's-sîr*: Eserde şairlerin vezin ve kafiyeye uymak için dil kurallarına uymayan uygulamaları eleştirilmiştir. Eser birden çok kez yayınlanmıştır.

¹⁵ Müellifin eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mucmelu'l-luga*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin es-Sultân (Beyrut, 1984), 22-29; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 25-37; Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Kitâbu'l-fark*, thk. Ramazan Abduttevvâb (Kahire, 1982), 23-37; Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/479-481.

1.3.3. Diğer Alanlardaki Eserleri

- a) *Hilyetu'l-fukahâ*: Fikhî terimlerin lügat anlamı ve kökeniyle ilgili izahların yapıldığı bir eserdir. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî tarafından neşredilmiştir.
- b) *Futyâ fakîhi'l-Arab*: Fakihlerin anlamakta zorlandığı bilmece (elğâz) türünde az bilinen (garîb) kelimelerin anlamlarının açıklandığı eser Hüseyin Ali Mahfûz tarafından yayınlanmıştır.

2. Arap Dilinde İtbâ' ve Muzâvece

Dil bilimciler gerek sanat gerek üslup açısından Arapçanın inceliklerine dair pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bu üslup özelliklerinden biri de itbâ' ve muzâvecedir. İtbâ' ve muzâvece kavramları hakkında hicri III. yüzyıldan itibaren müstakil eserler telif edilmeye başlanmış, ancak bu eserlerde söz konusu kavramlar tam bir açıklıkla izah edilip sınırları ortaya konmadığından kavramlar üzerinde asgari müşterekte buluşan bir fikir birliği sağlanamamıştır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikli olarak bu kavramların ne manalara geldiğine temas edilerek aralarındaki benzeşme ve ayrışmalar üzerinde durulmuştur.

2.1. İtbâ' ve Muzâvecenin Kavramsal Çerçevesi

2.1.1. İtbâ'

Sözü pekiştirmek ve manasını güçlendirmek için kullanılan itbâ'nın kullanımını Hz. Âdem'e dayandıranlar vardır.¹⁶ İfade şekillerinden biri olarak itbâ'nın tâbî ve metbû olmak üzere iki temel yönü bulunmaktadır. Bununla birlikte âlimler kelimenin kavramsal çerçevesini çizerken bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Örneğin Suyûtî (ö. 911/1505) bu konuyla ilgili müstakil bir bab ayırdığı *el-Muzhir fi ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ* adlı eserinde âlimlerin bu konu hakkındaki görüşlerini sıraladıktan sonra bazı tanımlara itiraz etmekte ancak kendine ait bir tanım da ortaya koymamaktadır.

İtbâ'nın tanımı ve tarifi hakkında görüşleri aktarmak gerekirse Kisâf'ye (ö. 189/805) göre itbâ'; ikinci kelimenin, manasını kuvvetlendirmesi itibariyle birinci kelimeden sonra gelmesi ve ikinci kelimenin tek başına dilde kullanılmaması olarak ifade edilmiştir. Sözgelimi, *إِنَّهُ حَارٌّ يَارٌّ* cümlesinde *حَارٌّ* kelimesi hararetten gelir. *يَارٌّ* kelimesi ise itbâ'dır ve tek başına anlamı yoktur.¹⁷ Suyûtî, Tâcedddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1370) *Minhâcu'l-vusûl* şerhinde şöyle söylediğini aktarmaktadır:

"Bazıları mana benzerliği itibariyle itbâ'da tâbî olan kelimeyi eş anlamlı görme eğilimindedir. El hak bu ikisini ayırmak lazımdır. İki müteradif kelimenin ikisi de tek bir mana ifade eder. Tâbî'in ise tek başına bir manası yoktur. Bir mana kazanabilmesi, ilkinin onun üzerine gelmesi şartına bağlıdır."¹⁸

¹⁶ Ebu'l-Fazl Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, thk. Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek vd. (Kahire, ts.), 1/416.

¹⁷ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/415.

¹⁸ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/415.

Aynı şekilde Subkî, Âmedî'nin (ö.[?]) itbâ' aslında bir mana ifade etmez şeklindeki görüşüne itiraz ederek "Araplar bir şeyi faydasız kullanmaz; itbâ'nın kullanımını manayı tekit içindir" demiştir.¹⁹

Ebû Alî el-Kâlî (ö. 356/967), *el-Emâlî* adlı eserinde itbâ' kavramını şu şekilde tanımlamıştır: İtbâ'ın iki şekli vardır. İlk türünde tâbî metbûun manasını tekit için gelir. Çünkü onun lafzı ilkinden farklıdır. İkinci türü ise tâbî olarak gelen ikinci kelimenin metbûun manasının dışında bir manası olmasıdır. Birinci türüne örnek olarak رَجُلٌ قَسِيمٌ وَبَسِيمٌ ifadesi verilebilir. Sıfat olarak gelen her iki kelime de güzel manasındadır. İkincisine örnek olarak حَسَنٌ بَسَنٌ kelimeleri verilebilir. Burada بَسَنٌ kelimesinin aslı بَسَّ şeklindedir, sonundaki nûn harfi zâiddir. Kelime, kökü itibariyle buradaki kullanımından farklı manayı ihtiva eder.²⁰

İbnü'd-Dehân (ö. 569/1174), *el-Gurre* adlı eserinde itbâ' konusunu tekit babı altında değerlendirir. Ona göre bunun delili tekit olarak gelmesinin dışında kendisine ait belirli bir manasının olmayışıdır.²¹

İtbâ' ile ilgili izahlara kısa da olsa sözlük yazarlarının teliflerinde de rastlamak mümkündür. *el-Ğâmûsu'l-muĥîĥ* müellifi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), itbâ' kavramını açıklarken "itbâ' konuşmada örneğin حَسَنٌ بَسَنٌ demek gibidir" izahıyla yetinmiştir. *el-Ğâmûsu'l-muĥîĥ* şârihi Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) de benzer örnekler vererek farklı bir şey söylemediği görülmektedir.²² İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab* adlı ansiklopedik sözlüğünde de bu konuya dair benzer örnekler verilmiş, ancak kavram izahına girilmemiştir.²³

Osmanlı dönemi âlimlerinden Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Kulliyât* isimli ansiklopedik eserinde itbâ'ın tanımıyla ilgili olarak tafsilatlı bilgiler bulmak mümkündür. O itbâ' kavramını şu şekilde tanımlamıştır:

"İtbâ' bir kelimenin bir kelimeyi aynı revî ve vezinde tekit ve işbâ' olarak takip etmesidir ki ikincisi tek başına konuşmada kullanılmaz. Bu takdirde iki durum ortaya çıkar: bunlardan ilki, ikinci kelimenin kendi başına bir manasının olmasıdır, tıpkı هَنِئًا مَرِيئًا terkinde olduğu gibi. İkinci durum ise kendi başına bir manasının olmamasıdır ki bu durumda ikinci kelime sözü süslemek ve manayı güçlendirmek için gelir."²⁴

İbn Fâris ise *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* adlı eserin mukaddimesinde itbâ' kavramını şu şekilde tanımlamıştır: İtbâ' ve muzâvece iki türlü olabilir: birincisi tek revî üzerine iki kelimenin peşi sıra gelmesidir. Diğer türü ise revînin farklı olmasıdır. Bu takdirde iki durum ortaya çıkar ki bunlardan ilki, tâbî olarak gelen ikinci kelimenin bilinen bir manasının olması, ikincisi ise bu kelimenin tek başına bir mana

¹⁹ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/415.

²⁰ Ebû Alî el-Kâlî, *el-Emâlî* (Beyrut, ts.), 2/208.

²¹ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/424.

²² Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Mısır, 1306), 5/287-288.

²³ Ebu'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut, ts.).

²⁴ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Kulliyât* (Şam: Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısırî, 1981), 1/32.

ifade etmemesidir.²⁵

İbn Fâris'in itbâ' ve muzâvece kavramlarını birbirine paralel olarak kullandığı gözlemlenmektedir. İkisi arasındaki farklılıklara ve bu konuda yapılan itirazlara daha sonra değinilecektir.

İbn Fâris'ten önce bu konu hakkında ilk defa müstakil eser veren Ebu't-Tayyib el-Lugâvî'ye (ö.351/962) göre ise itbâ' kendi başına bir manası olmayıp tek başına kullanılmayan, metbûnun manasını güçlendirmek için gelen kelimedir. Eğer tâbî olduğu kelimenin manasını kuvvetlendirirken tek başına kullanımı mümkünse o zaman o kelime tekit olur.²⁶

İbn Fâris'in *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* adlı kitabının tahkikini yapan Abdolvâhid Cemrân ulemanın itbâ' tanımlarının örtüştüğü ve ayrıştığı noktaları zikrettikten sonra en doğruya yakın tanımın, Kefevî tarafından getirildiğini söyledikten sonra itbâ'ı kendine göre şu şekilde tanımlar:

"İtbâ' konuşmada üslup özelliklerinden bir tür olarak iki şeye dayanır. Onlar tâbî ve metbûdur. Her iki tarafın sonundaki bir harf ve her iki tarafı eşit kılan bir vezin bulunması şartı iki tarafı birbirine bağlar. Genel durum, her iki tarafta iki isim bulunması, aralarında fasıla olmaması, ikinci kelimenin manasının olmaması bazen de kendine has manasının bulunmasıdır."²⁷

Son olarak, her ikisinin de sözü pekiştirme işlevi olduğundan dolayı itbâ' kavramı ile nahivdeki tekit kavramı arasındaki farka kısaca değinmek gerekirse, nahiv ilmine ait kavramlardan biri olan tekitte tâbî ile metbû taraflarının aynı vezinde olması gerekmezken itbâ' söz konusu olduğu zaman her iki kelimenin de aynı vezinde olması vazgeçilmez bir şarttır.²⁸

2.1.2. Muzâvece

İlk dönem sözlük yazarları muzâvece kavramını seci ve vezinde iki kelamın çift veya benzer olması, iki konuda birisi için geçerli olan şeyin diğeri ile ilgisinin bulunması şeklinde tarif etmişlerdir.²⁹ İbn Fâris'in her iki kavramı kitabına isim yapmasına rağmen kitabında itbâ' ve muzâvece kavramlarını birbirine paralelmiş gibi kullandığına, ikisi arasında net bir ayrıma gitmediğine itiraz edilmişse de³⁰ bunun tam olarak böyle olmadığı görülmektedir. Bu itirazın dayanak noktası İbn Fâris'in eserin başında itbâ' ve muzâvece kavramlarının her ikisini de içine alan bir tanımlama yapmış olmasıdır. Fakat eser incelendiğinde muzâveceye dair verdiği az sayıda örneklerin, bu itirazı yapanların muzâvece tanımına uyduğu da görülmektedir. Söz konusu itirazı haklı kılan ikinci sebep ise onun itbâ' olarak verdiği örnek-

²⁵ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, thk. Muhammed Edip Abdolvâhid Cemrân (Şam, 1995), 43.

²⁶ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbu'l-itbâ'*, thk. İzzeddin Tenûhî (Şam: Matbû'âtu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1961), 7.

²⁷ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 1995, 28.

²⁸ Nevin Karabela, "Arap Dilinde İtbâ'", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 7/14 (2003), 231.

²⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 2/55.

³⁰ Turas Hâkim Malik ez-Ziyâdî - Vâsik Gâlib Hâşim, "el-Muzâvecetu'l-lafziyye fi'l-'Arabiyye", *Mecelletu Merkezi Dirâsâti'l-Kûfe* 10 (2008), 21-36.

lerin bazılarını muzâvece olarak itiraz edilmesidir.³¹ Ayrıca eserinde her bir madde için bu itbâ'dır bu muzâvecidir şeklinde bir tespite gitmediğini de belirtmek gerekir.

Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin *Kitabu'l-itbâ'* adlı eserini tahkik eden İzzeddîn Tenûhî de bu iki kavram arasındaki ihtilafa ve bu iki kavramı birbirine karıştırıp yekdiğerinin yerine kullananlara cevaben şöyle der:

“مَوْزُورَاتٍ مُّؤَزَّوْرَاتٍ إِيْجَعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ” şeklinde gelmesidir. Fakat ifadenin güzelliği ve kelamın insicamı bakımından ilk kelime ikinci kelimeye uymuştur. Hâlbuki itbâ'da, tâbî metbûdan sonra gelir. Bu muzâvece ile itbâ' kavramlarını karıştırmaya engel olan ilk şeydir.”³²

Farklılıklarına dair ikinci bir husus, itbâ'da olduğu gibi, ikinci kelimenin birinciye tâbî olmasına rağmen seste musiki kastıyla kullanılmış olması açısından muzâvecenin itbâ'dan ayrılmasıdır. Tıpkı لَا دَرِيْتٌ وَلَا تَلِيْتٌ aslında bu husus muzâveceyi kullanmaya sevk eden temel amildir. Hadis-i şeriften alınan bu iki fiilin ikincisinin aslında تَلَوْتُ olması gerekirken cümlenin fonetik insicamı bakımından bu şekilde getirilmiştir. Çünkü Araplar şiirde vezne, nesirde kelimelerin ahengine ve nağmeye aşırı düşkün olduklarından dolayı kural dışı gibi gözükken bazı uygulamalar, ifadede meydana gelen tenasüp ve güzellik nedeniyle birer sanat haline dönüşebilmektedir.

İtbâ' ile muzâvecenin ayrıştığı üçüncü temel husus ise yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere muzâvecede kelimelerin yapısında meydana gelen değişikliklerdir. Bu temel değişiklikleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Ses Değişiklikleri:

1.1. Harekelerdeki Ses Değişiklikleri: Kelime, yapısının diğer kelimeye uyması için hareke bakımından değişikliğe uğrayabilir. Örneğin اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَعُوْذُ

Hadis-i şerifindeki الْبِكِّ مِنَ النَّجْسِ الْرَجْسِ kelimesinin aslı ayette³³ geçtiği üzere نَجَسٌ şeklindedir.³⁴

1.2. Harflerdeki Ses Değişiklikleri: Bu değişiklikler kalb, ziyâde, idgamın çözümlenmesi ve hazifle meydana gelir.

a) Harfin dönüşümüne (kalb) örnek: لَا دَرِيْتٌ وَلَا تَلِيْتٌ ifadesinde vav harfi ya harfine dönüşmüştür.³⁵

b) Harf ziyâdesine örnek: Bir hadis-i şeriften iktibas edilen وَلَا بَعْلَةَ اَيْسٍ فِيْ حَجْرَةٍ cümlesinde geçen حَجْرَةٍ kelimesi dişi at manasına gelir ve kelimenin aslında tâ-i marbûta yoktur.³⁶ Kendisinden sonraki kelimeyle uyumlu

³¹ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 1995, 131.

³² Lugavî, *Kitâbu'l-itbâ'*, 11.

³³ et-Tevbe 9/28.

³⁴ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/342.

³⁵ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Şihâbuddin Ebû Amr (Beyrut, 1998), 6/2290.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/784.

olması için böyle getirilmiştir.

- c) İdgamın çözülmesine örnek: كَلْبٌ فَتَنْبُحُهَا كِلَابٌ cümlesindeki كَلْبٌ kelimesindeki idgam kendisinden sonra gelen الحَوَابِ cümlesindeki الْآدَبِ kelimesindeki idgam kendisinden sonra gelen الحَوَابِ kelimesiyle uyumlu olsun diye çözülmüştür.³⁷
- d) Hazfe örneği: أَمْ يَزَلُ يُقْرِطُ أَحْيَاكُمْ وَيُؤَيِّنُ مَوَاتَاكُمْ cümlesindeki أَحْيَاكُمْ kelimesinin aslı أَحْيَاءُكُمْ şeklindeyken kendisinden sonra gelen kelimeyle uyumlu olması için hemze hazfe uğramıştır.³⁸
2. Sarfî Değişiklikler: Bu değişiklikler üç şekilde meydana gelebilir.
- a) Türetilen kelimenin gayr-ı kıyasî gelmesi şeklinde: لَأَعُوذُ بِكَ مِنَ السَّامَةِ وَاللَّامَةِ cümlesindeki اللَّامَةِ kelimesi gayr-ı kıyasîdir. Çünkü اَلَمْ rubai fiilinden اَللِّمَّةِ şeklinde gelmesi gerekirdi.³⁹
- b) Gayr-ı kıyasî olarak cemi gelmesi şeklinde: إِنَّهُ لَيَأْتِينَا بِالْغَدَايَا وَالْعَسَايَا cümlesindeki غَدَايَا kelimesi kendisinden sonraki kelimeye uysun diye gayr-ı kıyasî olarak çoğul yapılmış ve maksûr olarak okunmuştur. Zira غَدَاة kelimesinin çoğulu sadece غَدَوَاتٌ şeklinde gelir.⁴⁰
- c) Mezid fiilin mücerrede dönüştürülmesi şeklinde: أَكَلْتُ طَعَامًا فَهَنَأَنِي وَمَرَأَنِي cümlesindeki مَرَأَنِي fiilinin اَمْرَأَنِي şeklinde gelmesi gerekirdi.⁴¹
3. Nahvî Değişiklikler: إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا ayetinde⁴² gayr-ı munsarif olarak gelen سَلَاسِلَ kelimesinin başka kıraatlerde muzâvece açısından kendisinden sonraki kelimeyle uyumlu olması için tenvinli okunması gibi.⁴³

Yukarıdaki taksimat ve örnekler üzerinden yapılan izahlar sonrasında muzâveceyi şu şekilde tanımlamak mümkündür: Birinci lafzın ikincisine veya ikincisinin birincisine revî ve vezin bakımından uyduğu, tâbî olan kelimenin müstakil bir manasının bulunduğu, tâbî olan kelimenin yapısının gerek hareke gerek harf gerekse gayr-ı kıyasî olarak değişikliğe uğradığı, bazen lafızların mana bakımından birbirine zıt düştüğü ve tâbînin metbûya genellikle vav ile bağlanarak söze ahenk katmak için kullanıldığı bir ifade şeklidir.⁴⁴

³⁷ Ebu'l-Fazl Celâlüddin es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 1/32.

³⁸ Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga* (Beyrut, 1994), 11-12.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/10.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/126.

⁴¹ Cevherî, *es-Sihâh*, 1/72.

⁴² el-İnsân 76/4.

⁴³ Lugavî, *Kitâbu'l-itbâ'*, 11.

⁴⁴ Ziyâdî - Hâşim, "el-Muzâvecetu'l-lafziyye fi'l-'Arabiyye", 30.

Bir hususa daha değinmek gerekir ki burada söz konusu edilen muzâvece lafzî muzâvecedir. Lafzî muzâvece; kelimenin yapısında meydana gelebilecek bir değişmeye bağlı olup, bedî sanatlarından olan ve “muhassinât-ı mâneviyye”den sayılan muzâveceden farklıdır. Zira o “şart ve cezada iki mana arasında eşitlik bulunması, iki mananın toplanması” şeklinde tarif edildiği üzere kelimenin yapısında bir değişikliği barındırmaz.⁴⁵ Şairin şu beyti buna örnek olarak verilebilir: [Tavîl]

إِذَا مَا بَدَتْ فَازْدَادَ مِنْهَا جَمَاهُا نَظَرْتُ لَهَا فَازْدَادَ مِنِّي غَرَامُهَا

Ortaya çıktığında güzelliği artar, ben de ona bakınca ona olan aşkı artar.

Burada şart cümlesindeki “güzelliğin artması” ile cevap cümlesindeki “aşkın artması” arasında “artmak” fiiliyle eşdeğerlik sağlanmıştır.

2.2. İtbâ' ve Muzâvece Konusunda Yazılmış Eserler

İtbâ'a dair en eski bilgilerin büyük dil bilgini Asma'nın (ö. 216/831) *Kitâbu'n-nevâdir* adlı eserinden iktibas edilmiş yazmalarda bulunduğu söylenmektedir. Suriyeli araştırmacı İzze Hasan, tespit ve tahkik ettiği Süleymaniye Kütüphanesinin Şeyhülislam Esad Efendi kitaplığında bulunan 3730 numaralı nüshadaki itbâ' örneklerini araştırmasında zikretmiş, fakat itbâ'nın muhtevasına dair bir bilgi aktarmamıştır.⁴⁶

Yine Radyuddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *el-'Ubâb* adlı eserinin kaynaklarından biri olarak zikrettiği Ebû Zeyd el-Ensârî Saîd b. Evs'in (ö. 215/830) *Kitâbu eymân 'aymân* isimli eseri itbâ' konusunda yazılmış en eski eserlerden biri olarak kabul edilse de eser henüz gün yüzüne çıkmış değildir.⁴⁷

Yukarıda açıklananların dışında konuyla alakalı günümüze ulaşmış en eski eser, Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin *Kitâbu'l-itbâ'* adlı kitabıdır. Bu eser, İzzeddin Tenûhî tarafından tahkik ve şerh edilerek 1961 yılında Şam'da neşredilmiştir. Bu konuya hasredilmiş en eski müstakil kitaplardan bir diğeri de Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin çağdaşı sayılabilecek İbn Fâris'in çalışmamızın da konusunu teşkil eden *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* adlı eseridir.⁴⁸

Söz konusu eserlerin tertip yöntemlerine kısaca değinmek gerekirse Ebu't-Tayyib el-Lugavî harfleri alfabetik sistemi esas alarak baplara ayırmış ve tâbî olan kelimenin ilk harfine göre sıralama yapmıştır. İbn Fâris de aynı şekilde harfleri alfabetik sıraya göre baplara ayırmış, ancak tâbî ve metbûnun son harfini dikkate alarak bir tertibat yapmıştır. Örneğin biz سَاغِبٌ لَأَغِبُّ maddesini Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin kitabında lam harfinde bulurken İbn-i Fâris'in eserinde bu maddeyi ba harfinde bulmaktayız.

Son olarak Suyûtî, *el-Muzhir* adlı eserinde İbn Fâris'in bu konuyla alakalı

⁴⁵ Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Kahire, ts.), 2/350.

⁴⁶ İzze Hasan, *Mecelletu'l-mecma'i'l-Arabîyye* (Şam, 2008), 83.

⁴⁷ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabi: 'ilmu'l-luga ilâ havâli sene 430 h.*, çev. 'Arafê Mustafa, c. 1 (Riyad: Câmîatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1988), 129.

⁴⁸ Karabela, “Arap Dilinde İtbâ'”, 232.

zikretmediği hususları ihtiva eden *el-İlmâ' fi'l-itbâ'* adında bir eserinden bahsetmişse de böyle bir eser elimize henüz ulaşmamıştır.⁴⁹

3. İbn Fâris'in el-İtbâ' ve'l-Muzâvece Adlı Eseri

3.1. Eserin Nüshaları ve Basımı

Eserin ilk baskısı yirmi dört sayfa olarak Alman asıllı Amerikalı müsteşrik Rodolf Brunow tarafından 1906 yılında Giessen'de yapılmıştır. Brunow esere yazdığı mukaddimede elindeki nüshayı h. 626 tarihli bir yazma eserden naklettiğini zikretmiş fakat bu naklin de m. 1889 tarihli bir baskıdan aktarıldığını ifade etmiştir. Lakin eserin tahkikini yapan Abdolvâhid Cemrân bu baskının elimize ulaşmadığını söylemektedir.⁵⁰

Eserin ikinci baskısı ilk baskısından yaklaşık kırk yıl sonra Kemâl Mustafa tarafından 1947 yılında Kahire'de tahkikli olarak yapılmıştır. Nâşir bu eseri yukarıdaki baskıya ilaveten şu an Mısır'da Dâru'l-Kutub'da bulunan h. 711 tarihli bir yazma esere dayanarak yaptığını söylemektedir.⁵¹

Eserin ikinci tahkikli basımı Muhammed Edib Abdolvâhid Cemrân tarafından 1995 yılında Şam'da yapılmıştır. Cemrân öncelikle eserin Kemâl Mustafa tahkikli baskısını gördüğünü ve eserde bulunduğu pek çok yanlış üzerine eserin yeniden tahkikine karar verdiğini söylemektedir. Eserin tahkikini yapmadan önce Brockelmann'ın işaret ettiği Mısır'daki bir nüshadan hareketle Dublin şehrinde h. 627 tarihli bir nüshaya ulaştığını ve eserin incelemesini yaptıktan sonra tas tamam olarak 28 sayfa gördüğü bu nüshayı esas alıp eserin tahkikli neşrini yaptığını zikretmektedir.⁵²

3.2. Eserin Tanıtımı

İbn Fâris yukarıda da zikri geçtiği üzere eserini harflerin baplara taksimi esası üzerine kaleme almış, madde başlıklarını ise tâbî ve metbûun son harfini dik-kate alarak yaptığı tertibe göre belirlemiştir. Musannif bap tertibini ba harfiyle başlatmış vav, ya, elif ve hemzeyi bir bap olarak kitabın sonuna koymuştur.

Bu çalışmada esas alınan baskının muhakkiki Abdolvâhid Cemrân, eseri tahkik ederken şu adımları takip etmiştir:

1. Muhakkik İrlanda'nın başkenti Dublin'de bulunduğu nüshayı esas almıştır.
2. Muhakkik önceki nüshayla kendi esas aldığı nüsha arasındaki ihtilaf ve farklara dipnotlarda işaret etmiş, iki nüshada da tespit ettiği tahrifat, yanlış yazım ve kelime ilavelerini köşeli parantez içerisinde tashih ederek dipnotta göstermiştir. Muhakkik, nadir de olsa yarım kalmış yerlerde sözün tam olması için esas metin üzerinde bazı ilaveler yaptığını,

⁴⁹ Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/414.

⁵⁰ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 1995, 32.

⁵¹ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, thk. Kemâl Mustafa (Kahire, 1947), 4.

⁵² İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 1995, 34.

- bunları da köşeli parantez içinde gösterdiğini zikretmiştir.
3. Muhakkik eserde zikredilen şevahit olarak zikredilen hadis-i şerif, nesir, şiir ve deyişlerin tahrîcini yapmış, bunların kaynaklarını tespit ederek dipnotta göstermiştir.
 4. Muhakkik bap başlıkları altındaki maddelerin her birine köşeli parantez içerisinde gösterdiği rakamlar vermiştir. Muhakkikin eserin sonunda tespit ettiği madde sayısı toplam 334'tür.
 5. Muhakkik esas aldığı nüshadaki sayfa sonlarını numaralandırmıştır.
 6. Muhakkik metinde zikredilen meşhur şair, dilci ve nahivciler hakkındaki biyografik bilgileri kaynaklarını göstererek aktarmıştır.
 7. Muhakkik, musannifin izah etmediği bazı maddeleri açıklamış, bu açıklamaların dayandığı kaynakları da dipnotta göstererek belirtmiştir. Bazen de musannifin cari sözlüklerde karşılığı olmayan ve bu nedenle de tek kaldığı bazı izahlarına muhalefet etmiştir.⁵³
 8. Muhakkik, musannifin itbâ' olarak eserine aldığı maddeleri dilcilerin kabul ettiği esaslara göre itbâ'a dâhil olmayanları (örneğin tekit gibi) tespit ederek ihtilaflı maddelere işaret etmiştir.

3.3. Eserde Geçen Bazı İtbâ' Örnekleri

İbn Fâris eserinde şiir, mesel vb. edebi türler içerisinde geçen ve hadislerde zikredilenlerin yanı sıra diğer bazı itbâ' örnekleri de zikretmiştir. Müellif ilgili örneklerde itbâ' olarak gelen ikinci kelimenin kendine has manasının bulunup bulunmadığına dair herhangi bir açıklama getirmemiş, genelde terkiplerin manasına dair açıklayıcı kısa bilgilerle yetinmiştir. Bazen de her iki kelimenin sözlük anlamlarını ayrı ayrı vermiştir. Eserde verilen örnekler çoğu zaman "şair şöyle demiştir" veya şöyle denir" şeklinde kaynak gösterilmeksizin belirtilmiştir. Muhakkikin ise bu kullanımların manasını dipnotta daha detaylı bir şekilde vererek izahatı zenginleştirdiği görülmektedir. Muhakkikin bir diğer önemli katkısı aşağıda itbâ' örneklerinde olduğu gibi İbn Fâris'in verdiği örneklerin kaynağını göstermesidir. Eserde geçen bazı itbâ' örneklerini hadis, şiir ve mesele birer örnek teşkil etmesi açısından şu şekilde göstermek mümkündür:

Hadis-i şerifte geçen itbâ' örneği:

مَا لِي أَرَاكَ لَفًا بَعًا

*Sana ne oluyor da seni bu kadar konuşurken buluyorum.*⁵⁴

Hadisteki itbâ' örneği İbn Fâris'in eserinde رَبُّ لَقِّ بَقِّ şeklinde verilmiştir. Müellif ikilemenin "çok konuşan" manasına geldiğini belirtmekle yetinmiş, kelimeleri ayrı ayrı ele almamıştır.⁵⁵ Sözlüklere bakıldığında رَبُّ لَقِّ بَقِّ kelimelerinin her ikisinin de çok konuşan manasına gelen bir sıfat olarak anlamlı birer kelime olduğu görül-

⁵³ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 1995, 34-35.

⁵⁴ Ebu'l-Fazl Celâluddîn es-Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 5/180.

⁵⁵ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 109.

mektedir.⁵⁶

Şiirde geçen itbâ' örneği: [Mütekârib]

سَلِيخٌ مَلِيخٌ كَلَحِمٍ الْحَوَارِ فَلَا أَنْتَ حُلُوٌّ وَلَا أَنْتَ مُرٌّ

Deve yavrusunun eti gibi yavansın, ne acısın ne tatlı.

İbn Fâris'in سَلِيخٌ مَلِيخٌ ikilemesine dair "tadı yok" şeklinde kısa bir bilgi verdiği görülmektedir.⁵⁷ İkilemenin sözlük anlamları, beytin kime ait olduğu, kaynakları muhakkik tarafından dipnotta detaylı bir şekilde verilmiştir. İkilmeyi meydana getiren kelimeler eş anlamlı olup "tadı yavan" şeklinde tercüme edilebilecek bir manayı karşılamaktadır.

Meselde geçen itbâ' örneği:

أَنَا تَمَقُّ وَأَنْتَ مَمَقٌّ فَكَيْفَ نَتَمَقُّ

Ben hiddetliyim sen sulu gözlü, peki nasıl anlaşıcağız?

Müellifin yukarıdaki atasözünde geçen تَمَقُّ مَمَقُّ kelimelerinin anlamlarını bu sefer ayrı ayrı verdiği görülmektedir. تَمَقُّ kelimesi öfke dolu olarak açıklanırken مَمَقُّ ise çok ağlayan olarak ifade edilmiştir.⁵⁸

Eserde zikredilen bazı itbâ' örnekleri şunlardır:

Tablo 1. Bazı İtbâ' Terkipleri

İfadenin Türkçesi	İfadenin Aslı
Cimri	شَحِيحٌ نَحِيحٌ
Yoldan Çıkmış	ضَالٌّ تَالٌ
Pişman	نَادِمٌ سَادِمٌ
Mahir	حَازِقٌ بَادِقٌ
Kötü	عَمْرِيَّتٌ نَفْرِيَّتٌ
Geveze	لَقْلَاقٌ بَقْبَاقٌ

3.4. Eserde Geçen Bazı Muzâvece Örnekleri

İbn Fâris eserinde muzâvece terkiplerini örneklendirmek için şiir, mesel vb.

⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10:23, 332.

⁵⁷ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 61.

⁵⁸ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 109.

edebi türlerden ve hadis-i şeriflerden yararlanmıştır. Bunların haricinde içerisinde muzâveceye örnek teşkil eden bazı diğer ifadeler de zikretmiştir. Bunlar şu şekilde örneklendirilebilir:

Hadis-i şerifte geçen muzâvece örneği:

نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْخَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ

*İmandan sonra küfre düşmekten Allah'a sığınırız.*⁵⁹

İbn Fâris hadiste geçen الحور kelimesini noksanlık, كور kelimesini deve topluluğu olarak izah etmiş, bir bütün olarak terkinin ne manaya geldiğine ise değinmemiştir. Yukarıdaki anlamına ilaveten muhakkikin dipnotta da belirttiği üzere terkîp, nime-tin artışından sonra eksilme veya işlerin rayına girdikten sonra bozulması anlamlarına da gelmektedir.⁶⁰

Şiirde geçen muzâvece örneği: [Mutekârib]

فَيْحٌ بِوَيْحِي نَعْتُ الْفَتَاةِ إِمَّا إِبْتِهَارًا وَإِمَّا ابْتِهَارًا

Bilsem de bilmesem de o kızın tasvirini yapmak yakışmaz bana.

Müellif bu örnekte beytin Kümeyt'e (ö. 126/744) ait olduğunu belirtmiştir. Beyitte geçen ابتهار kelimesini tecrübeyle konuşmak, ابتيار kelimesini bilmeden konuşmak olarak açıklamıştır. Muhakkik ise ابتهار kelimesinin sözlükte yalan bir iddiada bulunmak manasına geldiğini, kelimenin aslının birisinin kuyusunu kazmak anlamında ابتأر olduğunu söylemektedir.⁶¹

Meselde geçen muzâvece örneği:

الْعُتُوقُ بَعْدَ التَّوَقُّ

Deve yavrusundan sonra keçi yavrusu ha? (Attan inip eşeğe binmek).

Müellif, terkinin bolluktan sonra azla yetinmek şeklinde izah etmiştir. Mu-hakkik de Araplarda deve çobanlığı yapmanın muteber bir iş olduğunu, deve çobanlığını bırakıp keçi gütmene ise hakir bir meslek olduğunu belirterek terkinin ifade ettiği manayı daha da açmıştır.⁶²

Eserde zikredilen bazı muzâvece örnekleri şunlardır:

Tablo 2. Bazı Muzâvece Örnekleri

İfadenin Türkçesi	İfadenin Aslı
Yaşlananın ateşi söner.	مَنْ شَاخَ بَاخَ

⁵⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî* (Kahire: el-Matba'atu'l-Mısıriyye, 1349), 9/111.

⁶⁰ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 77.

⁶¹ İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 72.

⁶² İbn Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, 110.

Sana zırnık koklatmam.	لَا أَهَاتِيكَ وَلَا أُؤَاتِيكَ
Ferahlıktan sonra darlığa düşmekten Allah'a sığınırız.	تَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الرَّحِّ بَعْدَ الْفَرَحِ
Bir güldürür bir ağlatır.	هُوَ جِيئُشْ مَرَّةً وَعَيْشُ مَرَّةً
Güle güle kullan.	حَيَّاهُ اللَّهُ وَبَيَّاهُ

Sonuç

Ahmed b. Fâris İslâmî ilimlerdeki hâkimiyeti ve engin bilgisiyle pek çok ilim dalında söz sahibi bir âlim olmasına rağmen öne çıkan ve sahasında çığır açan eserleri genellikle dil alanında yapmış olduğu çalışmalarınıdır.

Başta sözlük yazarlığı olmak üzere sarf, nahiv, belagat ve fıkhu'l-luga gibi Arapçanın hemen hemen her alt bilim dalında orijinal eserler telif etmiş olan İbn Fâris'in *el-İtba' ve'l muzâvece* adlı eseri, sahasında yapılmış en eski çalışmalardan olması dolayısıyla büyük bir kıymeti haiz olmuştur. Zira bu eser Arap dilinde söze kuvvet, telaffuza insicam katması hasebiyle başvurulmuş, hadis-i şeriflerde mesellerde, şiirler ve nesirlerde geçen ikilemeleri bir sözlük tertibiyle aktarmış, okuyucunun istifadesine sunmuştur. İbn Fâris'in çağdaşı sayılabilecek Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin aynı adı taşıyan eseriyle birlikte söz konusu eseri kendisinden sonra bu alanda yapılan çalışmaların temel referans noktası kabul edilmiş ve bu çalışmalara ışık tutmasıyla sahasında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Eserin girişinde itbâ' ve muzaceve kavramları üzerine yapılan kısa izahlar bu kavramların benzeşen ve ayrışan yönlerini tam olarak ortaya çıkarmasa da eserde itbâ' ve muzâveceye dair verilen örnekler bu iki kavram arasında daha sonraları ortaya konan birtakım farklılıklara işaret eder niteliktedir.

İtbâ'ı bir kelimenin bir kelimeyi araya başka bir kelime girmeksizin aynı revî ve vezinde tekit ve işbâ' olarak takip etmesi olarak açıklamak mümkündür. Müzâvece; aynı şekilde manaya kuvvet, ve lafza insicam katan, ancak tâbî' ve metbûun arasına başka bir kelimenin girdiği, bazen tâbî' ve metbu'un yerlerinin değiştiği, tabî'in sarf açısından değişikliklere uğrayabildiği ikilemeler şeklinde tarif edilebilir.

Telif ettiği kıymetli eserlerle Arap dili, edebiyatı ve belagatinin öncü şahsiyetlerinden biri olan ve bu alanda çalışma yapan araştırmacılara bolca malzeme sunan İbn Fâris, şüphesiz bu hususiyetini ileride ortaya konacak çalışmalarda da devam ettirecek ve Arapçanın parlayan bir feneri olarak bu alanda yapılacak çalışmalara geçmişte olduğu gibi gelecekte de yön verecektir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdulhâlim en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1956.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Şihâbuddin Ebû Amr. Beyrut, 1998.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn. *Nuzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire, 1967.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-udebâ'*. Beyrut: Muessesetu'l-Maârif, 1999.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhirü'l-belâga*. Beyrut, 1994.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*. thk. Kemâl Mustafa. Kahire, 1947.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*. thk. Muhammed Edip Abdulvâhid Cemrân. Şam, 1995.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga*. thk. Mustafa Şuveymî. Beyrut: el-Mektebetu'l-Lugaviyyetu'l-Âlemiyye, 1963.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Kitâbu'l-fark*. thk. Ramazan Abduttevvâb. Kahire, 1982.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mucmelu'l-luga*. thk. Zuheyr Abdulmuhsin es-Sultân. Beyrut, 1984.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut, ts.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Zemmu'l-hata' fi's-şî'r*. thk. Ramazan Abduttevvâb. Kahire, 1980.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut, ts.
- İbnu'l-Kiftî, Ebu'l-Hasen Cemâluddîn. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1950.
- İzze Hasan. *Mecelletu'l-mecma'i'l-'Arabiyye*. Şam, 2008.
- Kâlî, Ebû Alî. *el-Emâlî*. Beyrut, ts.
- Karabela, Nevin. "Arap Dilinde İtbâ'". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 7/14 (2003), 229-236.
- Kazvîni, el-Hatîb. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. Kahire, ts.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Kulliyât*. Şam: Adnân Dervîş - Muhammed el-Misrî, 1981.
- Lugavî, Ebu't-Tayyib. *Kitâbu'l-itbâ'*. thk. İzzeddîn Tenûhî. Şam: Matbû'âtu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1961.
- Mubârek, Zekî. *en-Nesru'l-fenni fî'l-karni'r-râbi'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1934.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. Kahire: el-Matba'atu'l-Misriyye, 1349.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: Neşretu'l-İslâmiyye, 1981.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-'arabi: 'ilmu'l-luga ilâ havâli sene 430 h.* çeviren 'Arafe Mustafa. Riyad: Câmîatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1988.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn. *Câmi'u'l-ehâdis*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn. *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*. thk. Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek vd. Kahire, ts.
- Tural, Hüseyin. "İbn Fâris". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/479-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Mısır, 1306.
- Ziyâdî, Turas Hâkim Malik - Hâşim, Vâsık Gâlib. "el-Muzâvecetu'l-lafziyye fî'l-'Arabiyye". *Mecelletu Merkezi Dirâsâti'l-Kûfe* 10 (2008), 21-36.

